

A HUMBOLDTI ÉS POSZT-HUMBOLDTI EGYETEM DIPLOMÁSAI A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

JÓL ISMERT, HOGY A HUMBOLDTI-I EGYETEM és a poszt-humboldti egyetem egyik alapvető különbözősége az egyetemre járó illetve diplomászerző népeség összetételében van.¹ Ebből következően a régi és új egyetemek társadalmi szerepe is radikálisan különböző

– egyrészt abból a szempontból, hogy mely csoportokból rekrutálja a leendő egyetemistákat illetve diplomásokat az egyetem, másrészt, hogy az egyetemi végzettség mely csoportokat jellemez, mennyire „specifikálja” maga az egyetemi végzettség az egyes csoportokat, mennyire határozza meg az egyén helyét a társadalomban. Ennek a specifikáló tulajdonságnak a csökkenése a *modern társadalom-leírásban* betöltött szerep radikális átalakulásához is vezet: míg a közelmúltat leíró társadalom-modellekben az „egyetemi végzettségűek rétege” a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer egyik kiválóan megragadható végpontja volt, addig a poszt-humboldti egyetem időszakában az egyetemi végzettség önmagában egyre kevésbé teszi uralgó helyzetűvé az egyént, s előtérbe kerülnek a Watts-Strogatz-féle hálózatos magyarázatok, vagy – Bourdieu-i paradigmában fogalmazva – a kapcsolati tőkével való ellátottság, mint elitképző tényező (*Czakó & Sik 1995; Tardos 1995*).

A rekrutáció változása több kérdéssel is erős kölcsönhatásrendszerben áll.

1. Azzal, hogy mennyire tekintheti az egyetem a professzorok világával, a tudomány világával azonos *kultúrájának* (kifejezetten kulturális antropológiai értelemben) a diáknépességet. (*Kozma 2004*)

2. Azzal, hogy mennyiben számíthat arra, hogy a diáknépesség „öncélúan”, azaz nem munkaerő-piaci megfontolásokból, hanem *szimbolikus tőke akkumulációs* célokból, vagy (másik paradigmában fogalmazva) tisztán *kulturális fogyasztásként* jár egyetemre (*Semjén 1997; Bourdieu 1978*).

3. Azzal, hogy az egyetem társadalmi funkciói között mennyire van jelen a *társadalmi mobilitás*, mégpedig többféle értelemben:

- a.) jelentheti ez az egész társadalom felfelé mozdulását, s ezzel a hagyományos fizikai munkapozíciók megszűnését, ill. átadását a gépesítésnek vagy a „társadalmon kívüli” vendégmunkásoknak, ill. a szolgáltatás- és termék-importnak; de
- b.) jelentheti ez az egyes csoportok felfelé mozdulását is.

¹ A tanulmány elkészülését az OTKA támogatása tette lehetővé.

4. Azzal, hogy mit jelent az egyetem, mint egyike a *továbbtanulási alternatíváknak*. Európában és Magyarországon az egyetem az egyes nemzedékek szempontjából eltérő mértékben jelentette a továbbtanulás adekvát útját, azaz az egyes korokban különböző – tendenciaszerűen egyre növekvő – mértékben állt rendelkezésre a főiskolai szféra.

5. Azzal, hogy a hagyományosan főiskolai, akadémiai, technikumi (sőt akár középiskolai) szintű képzettségek mennyire válnak – mérsékelt tananyag-növekedéssel – egyetemi diplomává, *mennyire válnak a főiskolák egyetemekké*, s mennyiben járul ez hozzá magának az egyetemi végzettségnek az átértékelődéséhez.

6. Azzal is, hogy a formálisan továbbtanulásra jogosított népességhez képest *mennyire jellemző* az egyetemen való továbbtanulás – s ennek alkérdéseként, hogy ténylegesen „egyetemi irányultságú” intézmények diáknépességének mekkora részét fogadja be az egyetem.

A fenti „bemeneti körülmények” (melyeket maguknak az *egyetemistáknak* a társadalmi jellemzőivel lehet mérni) mellett az egyetem eltérő társadalmi funkcióját jellemzik azok a körülmények is, melyek az *egyetemet végzett* népesség egyes korcsoportjainak különféle társadalmi szektorok közötti megoszlását, s egyéb társadalmi jellemzőit mutatják. Ugyanis: teljesen nyilvánvaló, hogy nemcsak az „egyetemi diplomás” kategóriát – s azzal kapcsolatos társadalmi képzeteket – alakítja át mondjuk „a paraszti családból származók” megjelenése, hanem a „paraszti családból származók” kategóriát – s azzal kapcsolatos társadalmi képzeteket – is átalakítja az egyetemet végzettek megjelenése ebben a csoportban. Nemcsak az „egyetemi diplomás” kategóriát alakítja át, hogy megnövekszik benne a nők aránya, hanem a „nők” társadalmi szerepét is, hogy növekszik körükben a diplomások aránya stb.

Az első összefüggéscsomag kutatásában bőséges szakirodalom áll az olvasó rendelkezésére: támaszkodhat Andorka Rudolf alapvető tanulmányára, mely az egyetemista népességek társadalmi háttérét – elsősorban a szülői foglalkozás olyan átalakításával, mely az 1948 előtti és utáni kategóriákat összehasonlíthatóvá tette – évtizedeken át jellemezte; Karády Viktor elmúlt két évtizedben végzett vizsgálataira, melyek főképpen az 1945 előtti hallgatói népességek felekezeti és etnikai összetételére irányultak; s természetesen a mindenkori kortárs vizsgálatokra, felmérésekre, melyek az egyetemi hallgatóság összetételének kutatására irányultak. (*Andorka 1979; Karády 2000; Ladányi 1990*)

A második – hagyományosan inkább elhanyagolt – összefüggéscsomag arra kérdez rá, hogy egyes időpontokban az egyetemi diplomások hogyan oszlanak meg a magyar társadalomban.

Az egyetemi diplomás népesség ágazat, foglalkozás és vezetői beosztás stb. szerinti összetétele önmagában is érdekes adat: ez mutatja meg, hogy a társadalmi rétegződés *egyéb* komponensei által létrehozott hierarchia mennyiben vág egybe, ill. tér el az iskolai rétegződés által létrehozott hierarchiától.

Milyen munkakörre készít elő az egyetem?

Történetileg a Humboldt-i egyetemen diplomázottak² elsöprő többségét a gazdaság termelő szektoraitól távol találjuk. 1930-ban alig hat százalékuk dolgozott az ország népességének zömét foglalkoztató agrárágazatban, s mintegy tizenhat százalék az iparforgalmi szférában. A felsőfokú diplomával rendelkezőknek 63%-a a közszolgálatok és szabadfoglalkozások ágazatban tevékenykedett, amit gondolatban kiegészíthetünk a négy százaléknyi véderőben foglalkoztatottal és a zömében közszférából (esetleg a MÁV-tól, BESZKÁRT-tól) nyugdíjba mentek tíz százalékos tömegével. (Bár éppen szempontunkból a véderő csak mérsékelten számít, hiszen a Ludovika sosem volt klasszikus, azaz nem szakképző egyetem.)

A „klasszikus diplomás” tehát olyan ember, *akit a termelőmunka világn kívül találunk meg leginkább*. Természetesen a legfontosabb ágazatok akkor is a közigazgatás és igazságszolgáltatás, az oktatás és az egészségügy voltak, összességében azonban a diplomások sokkal nagyobb részét foglalkoztatták, mint manapság, amikor az aktív diplomások alig fele talál megélhetést ebben a világban. (S a már inaktívok alig fele ment innen nyugalomba.) Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az, hogy a Humboldt-i egyetem nagyobb távolságot tartott a reálszférától és a termelőágazatoktól, mint napjaink egyeteme, pontosan tükrözi azt a tényt, hogy a Humboldt-i egyetem végzettjeinek alig kellett munkavállalóként a gazdaságban elhelyezkedniük. *Lehetséges tehát úgy fogalmaznunk, hogy a Humboldt-i egyetem nem „ignorálta” a munkaerőpiacot, ellenkezőleg, arra a sajátos munkaerőpiacra készített fel, ahol az érvényesülés legfontosabb feltétele az egyetemen elsajátított szimbolikus tudástartalnak, habitusok, viselkedésmódok összessége volt*. Ebben az értelemben a bölcsészek „szabad képzése” – a tanári pálya egyenletes tárgyi tudást, illetve metodikai szakképet elváró igényeivel szemben – nem más, mint annak „szimulációja”, hogy a középiskola – virtuálisan és önképét tekintve – az ars fakultások örököse, a tanár tanszéket foglal el benne, kiválóságát valamilyen speciális témában felmutatott kutatási teljesítménnyel bizonyítja – s ehhez *azt a habitust* kell igazolnia, ami a szabad-bölcsész képzéssel létrejön, és *nem a szaktanári tudást*. A jogászképzés abba a jellegzetesen *nem* weberianus bürokráciába vezet be, melynek külsődleges szakmai szokásai sok száz évesek, vitamódjai még az Iszokratész-korabeli Athénben alakul-

2 Bármilyen kiváló a régi magyar statisztika, annak adatait nem tudjuk maradéktalanul összehasonlítani egy mai felmérés adataival. A 19. századtól kezdve részletes adataink vannak pl. a mérnökökről, orvosokról, középiskolai tanárokról, bírárokról – de a diplomások derékhadát foglalkoztató közigazgatás statisztikájában nem lehet elválasztani a felsőfokú végzettségű és az anélküli tisztviselőket. 1920-tól kezdve vannak adataink a felsőfokú végzettségűekről – de az 1920-as népszámlálás a Trianomnak kapcsolatos óriási köztisztviselői területi mobilitás miatt csak óvatosan használható. Az 1930-as népszámlálásnak – szempontunkból – már valóban csak egy hibája van, az hogy nem választja el a főiskolai és egyetemi végzettséget. De ez 1930-ban még nem olyan nagy baj, mert a felsőfokú diplomával rendelkezők elsöprő többsége akkor még egyetemi és nem főiskolai diplomával rendelkezik – ezért napjaink *egyetemi* diplomásokra vonatkozó adatait tulajdonképpen összevethetjük az 1930-as *felsőfokú* végzettséggel rendelkezők adataival. A későbbiekben – a népszámlálásokat vizsgálva évtizedről-évtizedre – rosszabb a helyzet szempontunkból, hiszen növekszik a nem egyetemet, hanem főiskolát végzettek aránya, s e két csoportot a későbbi népszámlálások sem választják keté. Ezért is választottuk inkább azt a megoldást, hogy a későbbi helyzet jellemzésére nem a népszámlálásokat, hanem az – következő lábjegyzetben leírt – „50000-es” minta korcsoportos almintáit használtuk.

tak ki, társadalmi viselkedési kódjai pedig a helyi földesúri hatalom (igazgatási, sőt bírói hatalom) későfeudális ill. polgári kori konverzióján alapultak. (Külön kutatásokat ez ügyben nem folytattunk, de valószínűsítjük, hogy az egyetem utáni ügyvédi, ill. bírói szakvizsgák stb. már sokkal konkrétabbak, s ekképpen a Humboldt-ideának sokkal kevésbé megfelelőek voltak.) A szabadfoglalkozások nagy része, pl. a magánorvosi és a polgári ügyeket vivő ügyvédi pálya, sem „szabad” abban az értelemben, ahogyan pl. a gyáralapítás – e szakmák tulajdonképpen zárt korporációként működnek, melynek belső szabályait el kell sajátítani, sőt a fizetőképes keresletet jelentő felső és középrétegeknek is van egy képük arról, hogy „milyen egy orvos”, „milyen egy ügyvéd” – s ezektől a zömében viselkedésmódban megnyilvánuló „stiláris jegyektől” sokkal inkább függ a „piaci” siker, mint a tényleges szakmai munkától.

Másfelől az egyes ágazatok jellemzésére az „egyetemi diplomások alkalmazása tipikus” jelző a közszolgálati és szabadfoglalkozási ágon kívül egyáltalán nem használható. 1930-ban ugyanis a közszolgálati és szabadfoglalkozású népességben 25,8% végzett felsőfokú intézményt, az agráriumban ezzel szemben mindössze 0,25%, az iparforgalmi népességben 1,0%, a véderőnél pedig 7,5%. Mindez (s persze a közszférára hasonlító nyugdíjasoké) hozza ki a 2%-os országos átlagot. Az iparforgalmi népességben belül legjellemzőbben „diplomás” ágazat a hitel, a maga 8,2%-os értékével, ami azt jelenti, hogy a közszférát ezzel meg sem közelíti – pedig itt kizárólag fehérgalléros állásokról van szó. A gazdaság számos olyan pozíciójában, ahol később a közgazdaságtudományi végzettség tipikussá vált, ekkoriban még nem jellemzően találunk felsőfokú végzettségűeket. A gazdasági élet vezető pozícióiban, ahogy azt Lengyel György elitkutatásai bebizonyították, hagyományosan felsőkereskedelmi iskolai végzettségű emberek ülnek. (Lengyel 1993)

Napjainkra – egy 50 000-es³ elemszámú reprezentatív adatbázis szerint – a diplomások kevesebb mint felének⁴ munkáltatója a közszféra. Ez azt jelenti, hogy a diplomások – s ezen belül az egyetemi diplomások – óriási hányadban találnak megélhetést a reálszférában, a termelésben, melyhez a gyakorlathoz jobban kötődő tudásra van szükség. (Ha nem is gondoljuk azt, hogy a munkáltatók „piaci alapon hoznak személyzeti döntéseket”, akkor is tudjuk: mindenképpen *másféle* szimbolikus tudásra, másféle habitusra van szükség egy vállalati jogász, mint egy bírósági álláshoz...) A legutóbbi idők tömegesedési folyamatai – minthogy a közszféra, mint diplomásmunkáltató nem növekszik tovább – elmélyíti ezt a folyamatot.

3 „50000-es”-nek nevezzük azt az általunk – OTKA kutatás keretében – létrehozott adatbázist, melyet 36, egyenként kb. 1500-as elemszámú 1997, 1998, 1999, 2000-ben végzett TÁRKI omnibusz közvélemény-kutatás adatbázisából sikerült aggregálni, közel 50000-es esetszámmra. A TÁRKI szíves beleegyezésével – valálásszociológiai célból – megalkotott 50000-es aggregátumot, – egyrészt mivel kategóriáit szabadon csoportosíthatjuk, s végezhetünk számításokat, másrészt mivel a népszámlálásnál megbízhatóbban, az azzal kapcsolatos fenntartások nélkül hordozzák pl. a felekezeti összetétel adatait – a 2001-es népszámlálásnál használhatóbbnak ítéltük.

4 A tanulmányhoz terjedelemteljes hatalmas táblázatos anyag a <http://www.nagypetertibor.uni.hu> webhelyen, vagy annak megszűnése esetén erre a weblapnévre, mint szóra rákeresve, ill. e tanulmány címére rákeresve a világhálón másutt megtalálható.

Igen jelentős eltolódás, hogy a Humboldt-i egyetemen végzett diplomás az esetek elsősorú többségében vezető volt – ma pedig nem az. A századforduló és 1955 között született diplomások minden egyes nemzedékére⁵ igaz, hogy ötven százalék alatt marad az úgynevezett „beosztott diplomások” aránya, míg a későbbi nemzedékekben ez 50% fölé emelkedik. Értelemszerűen eltér a vezetők, s ezen belül a felső vezetők aránya is az egyes nemzedékekben: s az 1945 előtt született nemzedékekben a felső vezetők aránya az egyetemi diplomások 20%-a fölött van, a későbbi nemzedékeknél ez alatt, sőt a fiatalabbaknál 10% alatt. Ennek fontos oka – amellet természetesen, hogy a fiatal diplomások még nem vezetők – az, hogy a diplomásokat foglalkoztató szervezetek mérete megnőtt. Az 1945 előtti nyolcosztályos gimnáziumokban pl. kivételszámba ment a kettőnél több párhuzamos osztály – ráadásul a felsőbb évfolyamokon ezekben az iskolákban is általában csak egy osztály volt. Ez azt jelentette, hogy kisebbek voltak a tantestületek, így lényegesen kevesebb tanárra jutott egy iskolaigazgató, mint az utóbbi évtizedekben. Hasonlóképpen elmondhatjuk, hogy – bár a magyar gyáripart történetileg a nagyipar rendkívüli túlsúlya jellemzi – a két háború között állami iparpolitika által is támogatottan megnövekedett a középállalatok aránya, a középállalatokban pedig – összehasonlítva az ipar államosítása és koncentrációja utáni szocialista óriásállalatokkal – a mérnökök és közgazdászok közül sokkal többen kerültek vezető pozícióba. 1949 után viszont jellemzően olyan beosztásokat is elitegyetemeken diplomázottak láttak el, melyre a magántulajdon által dominált időkben elég volt felsőkereskedelmi iskolai végzettség is. *A Humboldt-i egyetem tehát vezető szerepre és a vezető szerep szimbolikus – uralmi hatalmi – kódjaira készített elő, a szocialista kori és későbbi egyetem egyre inkább a tervezdaság által determinált termelési folyamatba illeszkedő fogaskerékként látta (s azzá képezte) a diplomást.* Ugyanezt támasztja alá az az adat is, hogy az alkalmazott nélküli diplomások aránya az 1920 körül születettek között alig 5%, mely folyamatosan emelkedik ugyan, de évtizedenként csak egy-két százalékkal, hogy az 1940 körül született életkorcsoport és a tíz évvel fiatalabbak között hirtelen megduplázódjon, majd a következő nemzedékben ismét 7%-kal nőjön, elérve a 20%-ot. Az egyetem legutóbbi években bekövetkezett igazi tömegesedése pedig logikailag is kizárja, hogy a diplomások nagyarányban vezető pozícióba kerüljenek, mint alkalmazottak...

Mennyiben determinál urbanizáltabb létre az egyetem?

A klasszikus egyetemet végzett ember igen magas arányban város lakó volt. A sokféle és sokszínű városi kultúrához való hozzáférés természetes része volt az egyetemi diplomás mivoltnak: ezért az egyetem is nyilvánvalóan inkább készített elő

5 A számításokat úgy végeztük, hogy tízéves születési korcsoportokat alakítottunk ki az 1905, 1915, 1925 stb. körül született mintatagokból, s így hoztunk létre az adott csoportot jellemző keresztábrákat, ezt követően pedig ezt az eljárást megismételtük az 1910, 1920, 1930 stb. körül született csoportokkal...A két táblázatsomag összevonásával mintegy egyesíthető az évenkénti vizsgálat előnye a (linearitás, a finom különbségekre való érzékenység) az évtizedenkénti vizsgálat előnyeivel (a nagyobb elemszám, mely minden egyes évtizedre több ezres almintákat ajánl).

erre. 1930-ban ötvenezer felsőfokot végzett személy élt a törvényhatósági jogú városokban (ebből 38 ezren Budapesten) s mindössze 35 ezren vidéken, ami korabeli lakosságarányokkal számolva azt jelenti, hogy hatszor akkora valószínűséggel lakik a diplomás ember városban, mint vidéken...⁶

A mai életkori görbét vizsgálva a két háború között született diplomás nemzedéknek ma mintegy háromnegyede százezresnél nagyobb lélekszámú városban lakik, a következő nemzedékekben már csak némileg több mint fele. S ez közel sem egyszerűen a vidéki centrumtelepülések szerepének megerősödését jelenti, legalább annyira a kicsikét is. A 10 000 lakosnál kisebb településeken az idősebb diplomások 8–9%-a, míg a szocialista korszakban születetteknek 14–18%-a lakik.

A városi élet természetes része a színházak, tudományos és kulturális rendezvények rendkívüli gazdagságával való szembesülés: a diplomással szembeni társadalmi szerepelvárás az ezeken való részvétel. Az ezekre való igény, az ezek között való tájékozódás olyan habituális jegy, melyet az egyetemnek ki kell alakítania, ha diplomását sikeresnek akarja látni, hiszen a leendő egyetemi diplomás elhelyezkedését a társadalomban, sőt akár munkahelyi karrierjét sokkal inkább meghatározhatja – triviálisan szólva –, hogy egy koncertteremben véletlenül találkozik a főnökével, vagy a városi munkaerőpiac többi értelmiségi intézményének mértékadó képviselőivel. Ráadásul a kulturális események nagyobb száma, illetve a helyszínek nagyobb száma miatt nemcsak „a művészet iránti vágy”, hanem a réteg-specifikus kultúra-fogyasztás, sőt a csoport-specifikusan „elvárható” ízlés is az egyetemen elsajátítandó ismeret volt. A falusi kulturális térben – minthogy nagyjából minden közéleti térben a helyi vezető elit ugyanazon tagjaival lehet és kell találkozni – ennek az ismeretnek a jelentősége csökken. *Amikor a poszt-humboldti egyetem magas kultúra átadó tulajdonsága kisebbnek bizonyul, valójában ennek a ténynek felel meg.*

Hogyan függ össze a poszt-humboldti arculat a nemi szerepekkel?

1930-ban még a diplomások kevesebb, mint tizede tartozik a gyengébb nemhez – a diplomás mivolthoz tehát történetileg férfi nemi szerepek kapcsolódnak.

A mai népességet vizsgálva az első világháború táján született egyetemi diplomásoknak még majd 90%-a, a két háború között születetteknek háromnegyede, az utolsó évtizedekben születetteknek már csak fele férfi. A hagyományos társadalmi szerep – mégpedig diplomás mivolttól függetlenül, nemesi és munkáscsaládokban egyaránt – a férfi szerepkörévé tette a széles körű, közvetlen „dolgán” túlterjedő tájékozottságot, de a család pontos pozicionálását is a helyi társadalomban. Ez a sajátos férfiszerep a társadalmi érvényesülés feltétele. A modern Magyarország – s benne a nők formális egyenjogúságának megléte – időszakában is évtizedeken át

⁶ Természetesen a törvényhatósági jog csak néhány nagyvárost jelent: Pécs, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Baja, Hódmezővásárhely, Szeged, Debrecen, Kecskemét, Miskolc – s persze az 1950 előtti, az elővárosokat nem tartalmazó Budapest. Ha a további 45 megyei város diplomáit hozzászámolnánk – vagy akár csak a 16 darab 30000-es lélekszámúnál nagyobb települését, melyek között ott van az imént név szerint felsorolt városok többségénél nagyobb (68 ezres) Pestszenterzsébet, (67 ezres) Újpest, (64 ezres) Kispeszt – az egyetemi diplomás népességet még urbanizáltabbnak találánk. (*MSÉ 1932:9.*)

dominált a férfi és női „társaságok” elkülönülése. Ennek a szerepnek megfelelően voltak elvárható tájékozottságok, s voltak bocsánatos, sőt elvárható tájékozottsághiányok, pl. a férfiak politizálnak, a nők nem stb. A női nemi szerepnek megfelelő – pl. gyerekneveléssel, divattal kapcsolatos – témák jelenléte a társasági életben nagyobb közelséget teremt a különböző iskolázottsági csoportokhoz tartozó nők, mint a különböző iskolázottsági csoportokhoz tartozó férfiak között.

A hagyományos gondolkodású iskolázatlanabb társadalmi csoportokban, ha konkrét szakértelmiségi kérdésekben el is fogadják a női értelmiségi szolgáltatásait (pl. tanárnőként, gyermekorvosnőként), a „világ nagy kérdéseit” illetően férfi értelmiségiektől kérnek tanácsot. (A társadalmi nyilvánosság gyengeségének évtizedeiben ez az értelmiségi – férfi-értelmiségi – szerepkör fokozottan érvényesült.)

Ennek is betudhatjuk, hogy a Humboldt-i egyetem az *általános értelmiségképző* – tehát pl. a közéleti témákról egymás közt vitatkozni, beszélgetni, a nem diplomás környezetnek pedig „tanácsot adni” képes – funkciónak inkább megfelelt, mint a poszt-humboldti, mely sokkal kevésbé tekinti ezt feladatának, sőt akár még kerüli is ezt a szerepkört.

Az összes eddigi kategória, mellyel a diplomások társadalmi térben elfoglalt helyét próbáltuk leírni éppen azért volt érdekes, mert a kategória maga valamilyen „eleve adott” összefüggésben volt a diplomás léttel, s ennek az „eleve adott” összefüggésnek az erősebb vagy gyengébb volta jelentette a leírás tárgyát, hiszen eleve adott összefüggés, hogy a modern társadalom valamennyire mindenképpen meritokratikus, ezért az ágazati-foglalkozási-beosztásbeli hely némiképp mindenképpen redundáns a diplomás mivolttal, vagy hogy a diplomás munkahelyek sokkal inkább koncentrálnak városokban, melyek – funkcionista szóval élve – „a környező falvak központjaként is szolgálnak”, mint a falvakban, ergo a diplomások valamennyire mindenképpen urbanizáltabbak stb. A nemi arányok is *eleve adott* összefüggések, hiszen bizonyos foglalkozások eleve férfifoglalkozások, sőt – épp a Humboldt-i egyetem korszakának jórésében – formálisan is akadályozták a nők egyetemvégzését.

Ha olyan társadalmi kategóriát akarnánk keresni, mely „nem redundáns” a diplomás mivolttal, de mégis társadalmi csoport-hovatartozást kifejező kategória, akkor a születési helyet, az apa foglalkozását, a középiskolázás helyszínét, a felekezeti és a nemzetiséget sorolhatnánk ide. Azonban az „ötvenezres” adatbázisban nincsenek adatok minderről, ezért az egyedül adott „felekezeti változót” vesszük alaposabban szemügyre.

Hogyan alakítja az egyes felekezeti csoportok arculatát az egyetem?

Elsőként azt vizsgáljuk, hogy az egyes felekezeti csoportokhoz tartozók mennyivel nagyobb, illetve kisebb arányban fordulnak elő az egyetemet végzett népességben,

azaz mekkora *felül ill. alulreprezentáció* jellemzi az egyes felekezeteket.⁷ 1930-ban a diplomás népeiséget tekintve 2,6-szoros felülreprezentáció jellemzi az izraelitákat⁸ (a numerus clausus által nem érintett nemzedékekben ez háromszoros volt), 1,3-szoros az evangélikusokat.⁹ Egymással pontosan egyenlő mértékű, 0,81-szeres alulreprezentáció jellemzi a római katolikus és református népeiséget, s az alsó sávban (bár „kevésbé alul”, mint a dualizmus korában, amikor nagytömegű délvidéki szerb és erdélyi román élt az országban) 0,75-szörös a görögkeletit és 0,56-szoros a görögkatolikust. (*Népszámlás 1930:68.*)

Az ezredfordulón – az immár nem államigazgatási kategóriaként, hanem nyilatkozaton alapuló felekezeti csoportok között – a legnagyobb, 3,2-szeres felülreprezentáció jellemzi az izraelitákat. Ez a szám akár azt is jelenthetné, hogy ugyanazok a szellemi erőviszonyok jellemzők *ma*, mint amit az 1920 előtti, sőt – a numerus clausus ellenére – a két világháború közötti társadalomnál is tapasztalhatunk (*Nagy 2000*), s melyről Karády Viktornál bőséges érveléseket olvashatunk (*Karády 1997*). A valóságban azonban ebben a mintában egy igen kis, a népeiség alig több mint egy ezrelékére kiterjedő válaszadói csoport nevezte magát izraelitának. A magyar zsidóság néhány tízezres létszámú, ami a felnőtt népeiségnek néhány ezrelékét jelenti, vagyis ennél a népeiségnél lényegesen nagyobb. Ebben a mintában az izraelita felekezetűek 15%-a végzett egyetemet, Kovács András zsidókra (az izraelita felekezetűeknél némiképp bővebben értelmezett népeiségre) irányuló felmérése 37%-ot talált egyetemvégzettnek. Az aktív népeiség 46, az inaktívok 22%-os adata tette ki ezt az értéket. (*Kovács 2002*) (Ez esetben akár 7,7-szeres, ill. a budapesti népeiséghez¹⁰ képest 3,4-szeres felülreprezentációról is beszélhetünk.) (A felekezeti háttérüket teljesen elveszített, egyetlen izraelita nagyszülővel rendelkező társadalmi csoportból a diplomások inkább kerülnek a zsidó tudatosodás reneszánszának hatása alá. Ez felfelé torzítja a diplomások arányát, hiszen e csoport iskolázatlan tagjai egyszerűen kisebb valószínűséggel kerülnek a kutató látóterébe.)¹¹

A Kovács-féle célkutatásban a zsidónak tartott népeiség a lakosság egy százaléka, az 50 000-esben ennek töredéke. Az izraelita felekezetet megnevezők, miközben az

7 Ha a népeiségben 10% az egyetemet végzettek aránya, egy meghatározott felekezetben viszont 20%, akkor kétszeres, ha 15%, akkor másfélszeres felülreprezentációról beszélünk, ha viszont 5%, akkor kétszeres alulreprezentációról. Ez a szám sokkal inkább kifejezi a diplomás mivolt és felekezethez tartozás összefüggését, mint hogy a diplomások összetételében egyik vagy másik felekezet hány százalékot tesz ki.

8 Sokan kifejezetten diszpreferálják a „zsidó”, mások az „izraelita” szó használatát. E tanulmányban izraelitának nevezzük a felekezethez tartozókat, zsidónak pedig mindenkit, akit különféle értelmezésben az egyes kutatások ide sorolnak. Az izraelita felekezetűeknél a kitértek (akiket a társadalomtörténeti nyelv hozzá szokott számolni a szélesebb értelemben vett zsidósághoz) – számos jelzés szerint – magasabb arányban diplomások. Összességében tehát a „zsidó” aggregátum magasabb arányban diplomás mint az „izraelita”. Az izraelita népeiségben belül a neológ közösséghez tartozókat – az ortodoxokkal összehasonlítva – a világi iskolázottság magasabb szintje jellemzi.

9 Az evangélikusok iskolázottsági felülreprezentációját történetileg a szászvárosok népeisége okozza, 1930-ban már az evangélikus magyar városi népeiség.

10 A holokauszt egyenlőtlen pusztítása miatt szociológiai értelemben értelmezhető tömegként csak budapesti zsidóságról beszélhetünk – ezért a magyar zsidóság jellemzőinek szociológiai kontrollcsoportjaként általában a budapesti népeiséget, s nem az országos népeiséget szokták venni.

11 Ezt a meglátást – ahogy a szöveg első kritikai olvasását is – Biró Zsuzsanna Hannának köszönöm.

egész népességhez képest háromszorosan „diplomásabbnak tűnnek”, csak fele olyan nagymértékben diplomások, mint a szélesebb értelemben vett zsidó népesség.

A két háború között megfigyelt összefüggés, hogy a zsidó népesség körében a szekularizáltabb s asszimilációra hajlamosabbak hordozzák a felülreprezentáció jórészét, tehát ma is igaz. Az adatbázisunkból nyerhető másik szám, a „bejegyzés” nagyságrendje hasonlóképpen arra utal, hogy zsidók esetében némiképpen másról van szó, mint a többi felekezeti csoportnál, hiszen a többieknél a bejegyzéskori és kérdezőskori felekezeti hovatartozás között jelentős eltérés van, azaz: amíg a felekezethez nem tartozók születéskori felekezete egyenletesen növeli a felekezethez tartozók arányát, addig az izraeliták esetében hasonlóképpen egyetlen ezrelékről van szó. (Az igen kis szám miatt nem érdemes vizsgálni önmagában a diplomás felülreprezentációt az izraelita felekezethez tartozók körében, de a felsőfokú – egyetemi és főiskolai – végzettségük felülreprezentációja valamennyi felekezetenél magasabb: 2,7 szerez. Ez a 33 %-os főiskolai-egyetemi diplomásarány is jelentősen elmarad a Kovács András által mért – főiskolai és egyetemi diplomásokra vonatkozó – 56 %-os aránytól...)

Második jelzésünk szerint az egyetemet végzettek között kétszeresen felülreprezentáltak a görögkeletiek. Ez a szám a történeti alapadatoknak némiképp ellentmond: a 19–20. század fordulóján a görögkeletiek és görögkatolikusok jelentik az iskolázottsági mélypontot, őket követi derékhadként a katolikus és református népesség, hogy az evangélikusok, unitáriusok, izraeliták jelentsék a legiskolázottabb csoportot. A magyarázatot több körülmény együttállásában találhatjuk meg: 1. Trianonnal elcsatolódott a legiskolázatlanabb román és szerb népesség jó része. Azok maradtak, akik valamilyen oknál fogva már korábban Budapestre, vagy a Trianon utáni magyar területekre költöztek, s megtalálták a számításukat, vagy legalábbis annyira integrálódtak, hogy Nagy-Románia, vagy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság vonzása, ill. az 1920 utáni magyar nacionalizmus taszítása ellenére is itt maradtak. Soraikban valószínűleg a komolyabb vállalatok vezető-elitje s az alapvetően *nem* etnikai piacon mozgó értelmiségi csoportok felülreprezentáltak voltak. Ma köztünk élő gyermekeik, unokáik, sőt dédunokáik nagy valószínűséggel kerülnek a diplomás elitcsoportokba.

2. A görögkeleti mivolt minden más felekezeti markernél jobban kötődik a köztudatban – s nyilván az érintettek tudatában is – a román ill. szerb mivolthoz. A magyarországi román és szerb népesség elég nagy asszimilációs nyomásnak volt – és bizonyos értelemben van – kitéve. Az etnikumok közötti előítéleteket mérő valamennyi kutatás a magyar közvélemény meglehetősen masszív román és szerbellenes attitűdjét mutatta ki, melyet éppúgy magyarázhatunk történelmi okokkal, mint a rendszerváltás előtti és utáni romániai és szerbiai etnopolitikai fejleményekkel. Ennek alapján logikusan feltételezhető, hogy a görögkeletinek született személyek – összehasonlítva az azonos mértékben iskolázott csoportok átlagával – nagyobb arányban hajlamosak erről a „markerről” lemondani, azaz a görögkeletinek született népesség „felekezeti felejtése” relatíve nagyobb az átlagnál. Ugyanakkor, mint

minden kisebbségi csoportnál, megindul az értelmiségiek körében az etnikai tudatosodás reneszánsza. A felekezeti felejtés a görögkeletiek tömegénél, és etnikai tudatosodás a görögkeleti értelmiségieknél *együttesen* valószínűsítik az egyetemet végzetek magas arányát a magukat görögkeletinek mondók körében. 3. Igen kis népességekről van szó, tehát még egy kisméretű immigráns csoport mintába kerülése is számíthat. Ilyen immigráns csoport a szocialista korszakban ide érkezett görögök. Noha egy történetileg szélsőbaloldali gyökerű népességről van szó (emigrációjuknak épp baloldali mivoltuk volt az oka), a görögkeleti mivolt a görög nemzeti öndefinícióban – minthogy a törökellenes szabadságküzdelmek kezdetétől az első balkán háborúig egybeesett a nemzeti függetlenségi küzdelmek főirányával, sőt a görögkeleti egyház ma is államegyház, a görög törvények ma is büntetik a prozelitizmust¹² – igen fontos szerepet játszik. Ennek az immigráns, s meglehetősen iskolázott népességnek is szerepe lehet abban, hogy a vizsgált népesség több mint másfél százalékát jelentő görögkeletiek sorában közel 10% a diplomások aránya.

A harmadik fontos jelzésünk, hogy az egyházhoz nem tartozók körében az egyetemi diplomások mintegy másfélszeresen felülreprezentáltak. Azaz lényegesen nagyobb esélyük volt az elmúlt évtizedek során a szekularizált háttérű embereknek arra, hogy egyetemi diplomát szerezzenek, illetve fordítva, az egyetemi diplomát szerzett emberek sokkal nagyobb eséllyel kerültek a 90-es évek végére olyan tudatállapotba, hogy azt mondhassák: nem tartozunk felekezethez. Itt már nem töredék-népességekről van szó, hanem a vizsgált egyetemi populáció mintegy negyedéről.

Ebbe a csoportba tartoznak azok, akik azért felekezeten kívüliek, mert nem jegyezték be őket sehova. Ennek a valószínűsége évtizedekkel ezelőtt lényegesen magasabb volt értelmiségi családokban, mint más családokban, s az értelmiségi családok gyerekei nagyobb valószínűséggel lettek egyetemi diplomások, mint a más családokból érkezettek.¹³ (A saját bevallásuk szerint nem bejegyzettek sorában a diplomások másfélszeresen felülreprezentáltak.) Vannak azután, akiket bejegyezték ugyan, de semmiféle vallásos nevelést nem kaptak, iskolai vagy iskolán kívüli hittanra nem jártak.¹⁴ Vannak azok, akik életük során váltak nem hívővé¹⁵ szoros összefüggésben bizonyos értelmiségi szerepelvárásokkal, melyek a Kádár-korszakban a közigazgatásban ill. oktatásügyben ha nem is durván, de érvényesültek.

A kommunizmustól független, (mert világszerte érvényesülő) szekularizáló hatásként vehetjük számba a fogyasztói társadalom érvényesülését, mely az átlagnál jobban kereső, a nyugati életmódmintákba nagyobb valószínűséggel betekintést szerző értelmiségieket nyilván jobban érintette, mint a kevésbé képzeteket, vala-

12 Pontosabban a görögkeleti államegyházból való kilépésre történő felbujtást.

13 Ez az 1992-ben elvégzett háromezres elemszámú TÁRKI mobilitás-vizsgálatból állapítható meg. (Róbert Péter & Ságbi Matild)

14 Ugyanott szerepelt erre vonatkozó kérdés is.

15 Az 1992-es háztartáspanel szerint pl. 1 mindig is hívő, 41,4%, 2 régen nem, ma hívő 4,4%, 3 régen hívő, ma nem 16,8%, 4 sohasem volt hívő 37,4%. Az egyetemi diplomás mivolt legjellegzetesebben a harmadik csoportot specifikálja, ahol 1,4-szeres az egyetemi diplomások felülreprezentációja. Azaz: az életúton belüli vallásvesztés 1,4-szer inkább jellemzi az egyetemi diplomásokat, mint az átlagot.

mint a tudományos technikai forradalom hatását, melynek – éppen sajátos alternatív vallás mivoltánál fogva – éppen a műszaki és természettudományos képzettségű értelmiségiek váltak „papjaivá”, fő propagátoraivá. A társadalomtudományi értelmiségiek pedig – megint csak világszerte érvényesülő okokból, pl. a deista, ateista, materialista filozófia, ill. valláspótlékként viselkedő művészeti alkotások alaposabb ismerete stb. révén – szekularizálódtak némiképp gyorsabban.

Nyilvánvalóan ezt a csoportot erősítik azok, akik ugyan tudják, hogy valamely felekezetbe bejegyezték őket, sőt talán még vallásos nevelést is kaptak, de – értelmiségiként – jellegzetesen individuális viszonyt kívánnak megfogalmazni az egyházakkal kapcsolatban, akár azért mert világnézeti állapotuknak nem elégséges mértékben felel meg az egyházak tanítási rendszere,¹⁶ akár azért mert a történelmi egyházak konkrét rendszerváltás előtti vagy éppen utáni¹⁷ tevékenységét érezték ellenszenvesnek, ergo inkább nem neveztek meg felekezetet.

Gyakorlatilag a fenti okok bármelyike nagyobb valószínűséggel léphet fel az egyetemi diplomás értelmiségiekkel, mint más csoportokkal kapcsolatban.

A negyedik fontos jelzésünk, hogy még az egyéb valláshoz tartozók is némiképpen (1,1-szeresen) felülreprezentáltak az egyetemi diplomás népességben. Az egyéb valláshoz tartozók felülreprezentációja a régi népszámlásokból is kitűnt (1930-ban felülreprezentációjuk mértéke pontosan megegyezett az izraelitákéval), akár egyszerűen annak folytatása is lehetne ez a felülreprezentáció. Míg azonban történetileg az unitáriusok rendkívül erős képzettségi mutatói dominálták e számokat,¹⁸ ma a népesség 1,2%-át kitevő „egyéb” felekezetű népesség nagyobbik részét a neoprotesztáns kisegyházak hívói¹⁹ jelentik. A neoprotesztáns kisegyházakba közismerten jóval kevesebben születnek bele, mint amennyien ezt felnőtként választják, s ha az individuális döntést tipikusan értelmiségi vallásossági formának gondoljuk, még nagyobb arányú felülreprezentációt is feltételezhetnénk. Az 1,2%-nyi népességben tehát valószínűleg *összekeveredik* a hagyományos kisegyházi népesség – zömében falusi emberek – s ez az értelmiségi csoport. Ezt a feltevésünket erősíti, hogy az egyéb vallásba bejegyzett népesség jóval kisebb (mintegy három ezrelékes nagyságrendű) felsőiskolázottságát tekintve 0,9-szeres alulreprezentációval rendelkezik.

Ötödik fontos jelzésünk, hogy az evangélikusok mindössze 1,1-szeres mértékben felülreprezentáltak. Ez az adat kifejezetten ellentmond azoknak a méréseknek,

16 Az omnibusz panel és minden a világnézeti állapotot tudakoló kérdőív „vallásos-e ön?” kérdésére a felekezethez tartozók legnagyobb tömege a „magam módján vallásos vagyok” alternatívát és nem az „egyház tanításait követem” alternatívát választotta.

17 Az „Intézményekben való bizalmat” tudakoló kérdéseknél a 90-es évek elején az egyházak magas bizalmi pontszámot kaptak, ami azután csökkent. Ugyanakkor jelentek meg a nyilvánosságban – a már korábban is létező, egyházuk vezetését a szocialista rendszer kollaboránsának tartó – független katolikus, protestáns értelmiségi csoportok

18 Noha az unitáriusok a publikus népszámlálásban már csak aggregáltan szerepelnek, a másolatban birtonkunkban lévő (igaz, 1920-as) kéziratok települési tábla-anyagok igazolják ezt. Befejezéséhez közeledik továbbá Karády Viktorral közös felvételünk az 1948 előtti egyetemi diplomakönyvekről, ezek alapján az unitáriusok felülreprezentációja tízszeres is lehet.

19 Szigeti Jenő vezetésével az Oktatáskutató Intézet kutatócsoportja (*Kozma Tamás, Tomka Miklós & Nagy Péter Tibor*) százezres nagyságrendűre becsülte a neoprotesztáns kisegyházak létszámát.

melyeket a két háború közötti egyetemi hallgatókról vagy diplomásnépeiségekről ismerünk, ahol az evangélikus népesség lényegesen inkább felülreprezentált. Csak azt feltételezhetjük, hogy ez a két háború közötti iskolázott evangélikus népesség a szekularizáció előrehaladottabb fázisában volt már akkor is – amit az evangélikus-református, evangélikus-katolikus, evangélikus-zsidó vegyesházasságok átlagnál lényegesen magasabb aránya is bizonyít – tehát az evangélikus elit gyermekei unokái már jórésben a felekezeten kívüliek csoportját gazdagítják. A másik lehetséges feltevés, hogy az evangélikus felülreprezentáció mögött – még a száz városok elcsatolása után is – jelentős arányban német háttérű – pl. Budapestre települt szász vagy soproni – lakosok álltak. E német kötődésű lakosok pedig az átlagnál nagyobb arányban távoztak önként, vagy a szövetségesek kitelepítési döntésének megfelelően 1945-ben, sőt – potenciális német és osztrák (tehát nyugati) családi-baráti kapcsolataik nagyobb valószínűsége, ill. vélhetően jobb nyelvtudásuk miatt – talán 1948-ban és 1956-ban is. A harmadik lehetséges ok egyszerűen statisztikai természetű: ha az evangélikus népesség szekularizáltabb volt, mint az átlag, akkor a egyes házasságoknál a házaspár családja inkább elvárhatta, hogy az evangélikus fél reverzálist adjon, azaz az evangélikus diplomás szülőknek azonos gyerekszám mellett is kevesebb evangélikus gyereke születik, mint a nem evangélikus diplomásoknak, ill. nem diplomás evangélikusoknak. Mindkét tényező csökkenti az aggregátum iskolázottsági újratermelődésének esélyét. E feltevéseinket megerősíteni látszik, hogy az evangélikusnak bejegyzettek körében – ellentétben tehát a ma magukat evangélikusnak mondókkal – még több mint kétszeres az egyetemi diplomások felülreprezentációja. Sőt annál az alnépességnél, ahol a megkérdezett emberek maguk megkülönböztethették, hogy ők tartoznak valamely felekezethez, vagy bejegyezték őket,²⁰ meg is fordul az arány: az enyhe felülreprezentáció enyhe alulreprezentációvá változik. Azaz az evangélikus háttérű értelmiségeiknél annak lehetősége, hogy el lehet választani a felekezethez tartozást és az egykori bejegyzettséget még növeli is annak valószínűségét, hogy azt mondja, engem evangélikusnak jegyeztek be a *szüleim*, de *ma* felekezeten kívüli vagyok...

Hatodik jelzésünk, hogy a népesség felét kitevő római katolikusok 0,83-as szorzóval, a lakosság hatodát kitevő református népesség pedig 0,76-os szorzóval alulreprezentált az egyetemi diplomások körében. Ez persze egyszerű matematikai következménye is annak a ténynek, hogy fentebb pl. egy a lakosság negyedét kitevő felülreprezentált csoportot találtunk – csak érzékeltetésül: a nem vallásos csoport önmagában nagyobb, mint a történeti térben *az összes* felülreprezentált csoport, tehát a zsidók, unitáriusok, evangélikusok voltak *együttvéve*. Mégis ennek kapcsán legalább két tényezőre kell felhívunk a figyelmet: 1. az 1948 előtti Magyarországgal szemben, amikor katolikusok és reformátusok a teljes lakosságot dominálták, s emiatt e két népesség alulreprezentációjáról kifejezetten a zsidó és evangélikus felülreprezentáció miatt lehetett beszélni, most, hogy megnövekedett a szekuláris

20 Az omnibusz felvételek azon részénél, ahol mind a két kérdés – hova jegyezték be, ill. milyen felekezeti – is szerepelt.

csoport aránya, tulajdonképpen e két népesség alulreprezentációja *hordozza azt az összefüggést, hogy a felekezethez tartozó emberek alulreprezentáltak az egyetemi diplomás népességben*. 2. A reformátusok már korábban is kissé elmaradtak a katolikusoktól a diplomaszerezés tekintetében. Ez a különbség azonban növekedett. Ennek két magyarázata is lehetséges. Az egyik, hogy az 1945 után expandálódó egyetemi képzettségek közül a mérnöki olyan orientációval és habitussal kapcsolódik össze, mely jellegzetesen jobban jellemzi Budapest és a Nyugat-Magyarországi ipari városok értelmiségét és szakmunkás-elitjét, mint a Tiszántúlt, ill. a történelmi (de nem ipari) református városokét, ergo nagyobb valószínűséggel kerülnek ezen az úton az egyetemet végzettek közé. A másik magyarázat statisztikai természetű: az ország délkeleti sarkában közismerten erőteljesebb a szekularizáció, mint Nyugaton, ergo a református gyökerű városi elit nagyobb arányban sorolja magát a felekezeten kívüli csoportba – s mivel ez az elit adja a református térség diplomásainak jelentős részét, a „reformátusnak maradók” kisebb eséllyel képeznek egyetemi diplomás elit-csoportokat. Ha a katolikusnak ill. reformátusnak *bejegyzett* népességet vizsgáljuk hasonló különbséget, 0,93 ill. 0,76-szoros alulreprezentációt találunk.

Hetedik jelzésünk, hogy a görögkatolikusok 0,54-es szorzóval alulreprezentáltak. A görögkatolikus népesség nagyjából *ott van, ahol a történelmi determinációk mentén „lennie kell”*. Tekintettel arra, hogy Hajdúdorog térségében mindig is élt egy falusias jellegű görögkatolikus népesség, azok a speciális körülmények, melyekre a görögkeletiek vonatkozásában utaltunk, az ő iskolázottságukat nem mozdította felfelé. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a bejegyzéskori népességben még csak enyhe – 0,96-szoros – alulreprezentációval számolhatunk.

Ha e számokat generációs bontásban is megvizsgáljuk, kitűnik, hogy a diplomások az egyházhoz nem tartozók körében – ha a húszas években és a harmincas évek elején született nemzedéket vizsgáljuk – több mint kétszeres fölényben vannak. Azután ez a fölény csökkenni kezd, a kötelező hittanra már nem látogató nemzedékben másfélszeres alá, a hetvenes években születetteknél 1,1-szeresre. Az egyes felekezeteknél az ötéves-tízéves csoportbontás nem igazán ad értelmezhető adatokat. A nagyobb trendek – a húszéves csoportbontás szerint – az 1925 körül²¹ született nemzedékben az evangélikus diplomások még másfélszeres felülreprezentációt mutatnak, ami az 1945 körül született nemzedéknél már eltűnik, majd az 1965 körül születettnél 0,74-szeres alulreprezentációnak adja át helyét. Ezzel szemben a római katolikusok a régi nemzedékben még 0,74-es alulreprezentációja 0,84-re javult, s a fiatalabb nemzedékben is itt tartja magát. A reformátusok mindegyik nemzedékben a 0,74-szeres alulreprezentációval szerepelnek. Mindez – együtt az azal az információval, hogy a bejegyzéses értelemben vett felekezeti tagság vizsgálata alapján az evangélikusok régi nemzedékbeli másfélszeres fölénye a közép-nemzedékben még növekszik is, hogy azután a kétszeres értéken stagnáljon – azt jelzi, hogy míg az evangélikus népesség inkább kerül át a szekularizált csoportba, addig a katolikus népesség relatíve javítja helyzetét, melyet mindenekelőtt Budapest erős

21 Tehát 1916 és 1935 között.

katolikus többsége ill. a keleti országrészénél fejlettebb Pannon térség katolikus jellege látszik magyarázni.

Hogyan alakítja át az első és második generációsság szempontjából az értelmiség arculatát az egyetem?

Az egyetem tömegesedését megélők – különösen oktatóként – hajlamosak úgy gondolni, hogy a Humboldt-i egyetem által képzett értelmiségieket – ellentétben a ma végzőkkel – az értelmiségi többedik generációsság inkább jellemezte, s ennek – vagyis a hozott kulturális tőke különbözőségének – tudhatóak be a kétféle egyetemi népesség közötti különbözőségek. Az adatok ezt nem egészen támasztják alá. A Humboldt-i egyetem klasszikus korszakában – az első világháború előtt – a hallgatói népesség változásának legpregnansabb jegye az izraelita vallású hallgatók aránybővülése – mégpedig a Trefort-kori egyötödös aránytól, a világháborús évek egyharmados vagy annál is magasabb arányáig. Ez – nem felekezeti, hanem foglalkozási rétegződésben fogalmazva – azt jelenti, hogy a szülők körében a kiskereskedők, illetve legfeljebb felsőkereskedelmi érettségivel rendelkező kereskedelmi, pénzügyi, ipari tisztviselők aránya nőtt meg. Ezt a tendenciát a numerus clausus kétségtelenül visszavetette, így a két háború közötti korszakban a keresztény középosztályból kikerülő szülők aránya bizonyosan magasabb volt, mint korábban.

A „háromezres” TÁRKI mobilitási adatbázisból vett jelzések szerint a húszas és harmincas években született diplomások apáinak kevesebb, mint 10%-a volt egyetemi diplomás, a negyvenes években születetteknel ez közel 30%-ra ugrik, az ötvenes éveknél szinten marad, hogy azután a hatvanas években születettek esetében 60% fölé nőjön.

A trend a tömegesedés következtében megfordulhat a most egyetemi diplomát szerzők apáinak mindössze negyede egyetemi diplomás.²²

Természetesen a diplomás apák arányának radikális növekedése – amely tehát a tömegesedés előtti időszakot jellemzi – azzal is összefügg, hogy az apák nemzedékében általában is radikálisan megnőtt az egyetemi diplomások aránya. Ezért inkább a felülreprezentáció fejezi ki az elitkiválasztódás mechanizmusának változását, azaz két valószínűségnek a hányadosa: a számlálóba kerül, hogy mekkora az adott nemzedékben annak a valószínűsége, hogy *bármikinek* az apja egyetemi diplomás legyen, a nevezőbe annak a valószínűsége, hogy az *egyetemi diplomások* apja egyetemi diplomás legyen. E szerint az 1930-as években születetteknel 5,3-szoros, az 1940-es években születetteknel 5,9-szeres, az 1950-es években születetteknel 6,6-szoros, s a 60-as években születetteknel pedig 8-szoros valószínűséggel lesz az egyetemi diplomás férfi gyereke is egyetemi diplomás. Ehhez képest a legújabb ge-

²² Valójában csak a 2002-es beiratkozók körében végzett felmérés áll rendelkezésre. (Oktatáskutató Intézet vizsgálata az elsős egyetemistákról, kutatásvezető Lukács Péter.) A lemorzsolódás nyilván szisztematikus, s a végül diplomát szerzők körében többen származnak egyetemi diplomás apától, mint a beiratkozók közül – de a trend ettől semmiképpen nem fordulhat meg.

nerációban már „csak” háromszor akkora²³ valószínűséggel lesz az egyetemi diplomások gyereke egyetemi diplomás, mint az átlag.

A felsőoktatás rendszerváltás előtti elitizálódása, exkluzivitása tehát nem olyan mértékű, mint ahogy a százalékokból gondolhattuk, de attól még a tény, hogy az egyetemi diplomás értelmiség – egészen a legutóbbi időkig – immár *többségében* második generációs értelmiséggé vált. A rendszerváltás utáni tömegesedés hatására az egyetemi diplomás értelmiség újabb nemzedéke immár kisebbségét tekintve lesz második generációs.

Alapvetően ezt perceptáljuk, amikor úgy érezzük: az egyetem ugyan már a szocialista korszakban nyilvánvalóan poszt-humboldti korszakába lépett, de „közön-sége” mégis közelebb állt az értelmiségi értékvilághoz, mint napjainkban...

Összességében – az 1930-as népszámlálás, az 1992-es TÁRKI mobilitáspanel, a TÁRKI Háztartáspanel, a 90-es évek végi TÁRKI Omnibuszokból aggregált ötvenezres adatbázis, s a 2002-es elsős egyetemistákra kiterjedő Oktatáskutató adatbázis empirikus adatait felhasználva – azt szerettük volna bizonyítani, hogy a Humboldt-i egyetem és a poszt-humboldti egyetem között megfogalmazható érték és preferenciakülönbségek nem egyszerűen *az értékek világában* jöttek létre, s nem is egyszerűen a hallgatói népesség összetételének megváltozásával függenek össze, hanem a Humboldt-i és a poszt-humboldti egyetem által „termelt” diplomások *társadalmi helyzetének* nyilvánvaló különbségével is. A Humboldt-i egyetem vezető munkakörökre a poszt-humboldti beosztott munkakörökre, a Humboldt-i egyetem intenzív kulturális fogyasztással összekapcsolt városi létre a poszt-humboldt-i térben való szétszóródásra, a Humboldt-i férfi nemi szerepekre, a poszt-humboldt-i mindkét nemi szerepre, a Humboldt-i konfesszionális jelzőkkel jól leírható csoportszerveződésekre, a poszt-humboldt-i sokkal erősebb szekularizált társadalomra készít ill. készített elő. A Humboldt-i egyetem nem azért került válságba mert megváltozott az egyetemről vallott társadalmi felfogás, de nem is csak azért, mert megváltozott az egyetemre belépő népesség, hanem mert az egyetemi diplomások társadalmi helyzete változott meg – s az egyetem – minthogy maga is része a diplomások társadalmának tükrözi ezt a változást.

NAGY PÉTER TIBOR

23 A becslés érdekében előbb a 2002-es oktatáskutató intézeti vizsgálat egyetemi végzettségű apáinak százalékos arányát osztottuk a generációról az „50000-es”-ből gondolható egyetemi végzettségi arányokkal. Ebből mintegy négyszeres valószínűséget prognosztizálhattunk. Andor és Liskó szerint az 1997-ben nyolcadikosok apáinak mintegy tizede diplomás (http://mek.oszk.hu/03600/03672/F10-es_tablazat) – ez esetben két és félszeres a valószínűség.

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF (1979) Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898–1942. *Statistikai Szemle* No. 9.
- BOURDIEU (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat.
- CZAKÓ ÁGNES & SIK ENDRE (1995) A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. 2000, No. 7. 3–12 old.
- HRUBOSILDIKÓ (2006) *A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása válogatott tanulmányok*. Budapest, Aula.
- KARÁDY VIKTOR (2000) Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944) In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században*. Nagy Péter Tibor (ed) Budapest, Új Mandátum.
- KARÁDY VIKTOR (1997) *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945 történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, Replika könyvek.
- KOVÁCS ANDRÁS (2002) Zsidók a mai Magyarországon. (ed) Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó.
- KOZMA TAMÁS (2004) *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest, Új Mandátum.
- LADÁNYI ANDOR (1999) *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai.
- LADÁNYI JÁNOS (1990) *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest, Társadalom és oktatás.
- LENGYEL GYÖRGY (1993) A multipozícionális gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból. Budapest, ELTE. Dabas.
- LUKÁCS PÉTER (2001) Tömeges felsőoktatás – globális versenyben, I–II. *Magyar Felsőoktatás*, 2001. 10., és 2002. 1–2.
- LUKÁCS PÉTER (2002) *Felsőoktatás új pályán*. Oktatáskutató Intézet. = <http://www.hier.iif.hu/kutatas/eredm/lukacs/felsmeg.html>
- MSÉ, 1932, Magyar Statisztikai Évkönyv
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) *Járszalag és aréna: Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum. 320 o.
- Népszámlálás: Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Budapest, 1941.
- SEMJÉN ANDRÁS (1997) Állami szerepvállalás és finanszírozás a közoktatásban: merre tovább? *Új Pedagógiai Szemle*, No. 2.
- SIK ENDRE (2001) Aczélhálóban – Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez *Szociológiai Szemle*, No. 3. 64–77. o.
- SZELÉNYI IVÁN & SZELÉNYI SZONJA (1996) Elit-cirkuláció vagy elit reprodukció. In: ANDORKA RUDOLF & KOLOSI TAMÁS & VUKOVICH GYÖRGY (eds) *Társadalmi Riport*. Budapest, TÁRKI.
- TARDOS RÓBERT (1995) Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, No. 4.
- VARGA BARBARA (2002) A szociológia millenniumi „partitúrája”. Néhány gondolat Manuel Castells társadalomszerveződési modelljéről. *Szociológiai Szemle*, No. 1. 134–148. o.